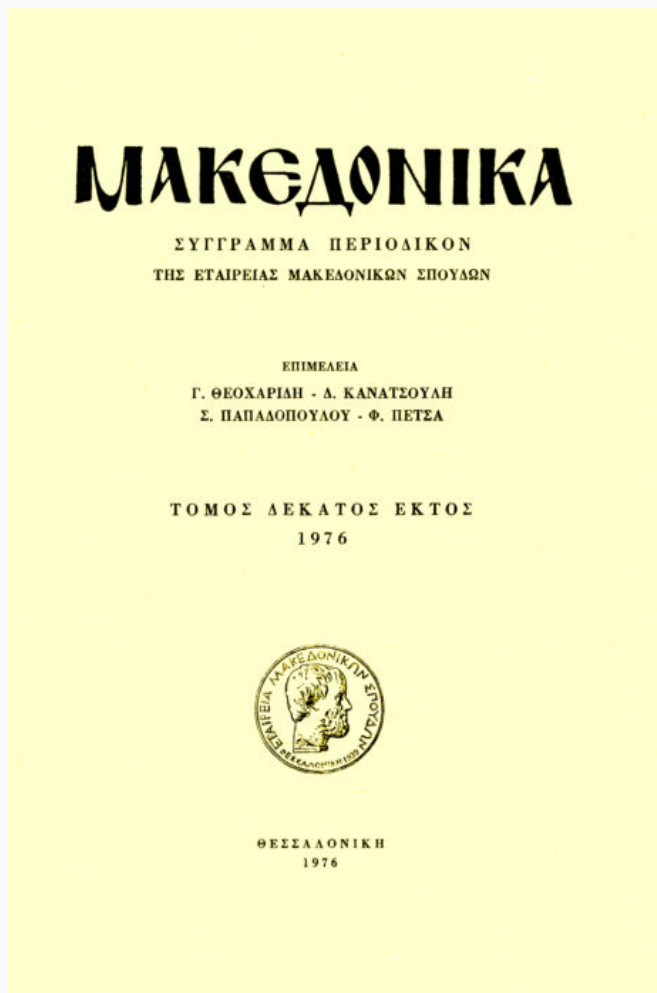

Μακεδονικά

Τόμ. 16, Αρ. 1 (1976)

Evangelos Kofos, Greece and the Eastern Crisis 1875-1878. With a Foreword by W. N. Medicott

Στέφανος Ι. Παπαδόπουλος

doi: [10.12681/makedonika.650](https://doi.org/10.12681/makedonika.650)

Copyright © 2015, Στέφανος Ι. Παπαδόπουλος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παπαδόπουλος Σ. Ι. (1976). Evangelos Kofos, Greece and the Eastern Crisis 1875-1878. With a Foreword by W. N. Medicott. *Μακεδονικά*, 16(1), 369-377. <https://doi.org/10.12681/makedonika.650>

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑ Ι

E v a n g e l o s K o f o s, Greece and the Eastern Crisis 1875-1878. With a Foreword by W. N. Medlicott. Έκδ. ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1975, σελ. 284.

Ἡ τελευταία ἑκατονταετία τῆς ἱστορίας τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, πού καλύπτει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ 19ου αἰ., ἀρχίζει μὲ τὴν ἐπίσημη καθιέρωση τοῦ ὀρισμοῦ στὴ διεθνή διπλωματία κατὰ τὸ Συνέδριο τῆς Βερόνας (1822) καὶ λήγει τὸ 1922 μὲ τὰ δραματικά γεγονότα πού ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὴ νεοελληνικὴ ἱστορία. Ὀλόκληρη ἡ περίοδος αὐτῆ τῆς ἱστορίας, πού ἐπηρέασε ἀποφασιστικά τὴ μοίρα τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν, εἶναι φορτισμένη ἀπὸ τὶς ἐπιπτώσεις κρίσεων καὶ ἐξαιρετικῆς σπουδαιότητας γεγονότων, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα, ἰδιαίτερα ἐκεῖνα πού συνδέονται μὲ τὶς ἐξάρσεις τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, εἶναι ἄγνωστα στὶς λεπτομέρειες, τόσο στὴν ἔκταση ὅσο καὶ στὸ βάθος τους. Μπορεῖ νὰ μᾶς εἶναι γνωστὸ τὸ γενικὸ περίγραμμα τῶν γεγονότων, ὅμως ἡ ἄγνοια τῶν λεπτομερειῶν τους, πολλὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες προσδιορίζουν καὶ τὴν ποιοτικὴ σύνθεσή τους, εἶναι δυνατό νὰ μᾶς ὀδηγήσουν σὲ ἐσφαλμένες κρίσεις, χαρακτηρισμοὺς καὶ ἀξιολογήσεις. Γι' αὐτὸ ἔχει ἐξαιρετικὴ σημασία ἡ προσφορά τῶν μελετητῶν πού καταπιάνονται μὲ τὴν ἐξονυχιστικὴ διερεύνηση περιόδων τῆς ἱστορίας, μὲ περιορισμένη ἴσως χρονικὴ διάρκεια, ἀλλὰ ἀποφασιστικῶν γιὰ τὶς μετέπειτα ἐξελιξίσεις καὶ πλουτίζουν ἔτσι τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία μὲ ἔργα πού συμβάλλουν θετικὰ στὴν προβολὴ τῶν γεγονότων μέσα στὶς πραγματικὲς τους διαστάσεις.

Μία τέτοια ἱστορικὴ μεγέθυνση πραγματοποιεῖ ὁ διδάκτωρ τῆς ἱστορίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Λονδίνου κ. Εὐάγγελος Κωφός μὲ τὸ βιβλίον του: «Greece and the Eastern Crisis 1875-1878». Ἡ περίοδος πού ἐπέλεξε γιὰ ἐξαντλητικὴ ἀπὸ κάθε πλευρὰ διερεύνηση δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς μιὰ ἔξαρση, ἀπὸ τὶς πολλὲς, τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, ἀλλὰ τὶς κρισιμώτερες στιγμὲς του κατὰ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 19ου αἰ. Οἱ στιγμὲς αὐτὲς συνδέονται μὲ γεγονότα πολεμικὰ πού ἄλλαξαν ριζικὰ τὸ χάρτη τῶν Βαλκανίων καὶ ἄλλα, διπλωματικά, πού ἐξουδετέρωσαν σὲ πολλὰ σημεία τὰ πρῶτα καὶ συνέβαλαν καὶ τὰ δύο στὶς μετέπειτα ἐξελιξίσεις καὶ τὴν ἐπαναστατικὴ δραστηριότητα τῶν βαλκανικῶν λαῶν, ἰδιαίτερα στὸ Μακεδονικὸ χῶρο. Ἔτσι, συμφωνώντας μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Ἄγγλου ἱστορικοῦ καὶ καθηγητῆ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Λονδίνου W. N. Medlicott, πού προλογίζει τὸ σύγγραμμα, πρέπει νὰ παραδεχθῶμε ὅτι ὁ κ. Κωφός μὲ τὴν ἐργασία του ἔδωσε μὲ ἐπιστημονικὴ τεκμηρίωση τὴν ἑλληνικὴ ἄποψη στὶς σχετικὲς μελέτες πού ἀναφέρονται στὴν κρίση τοῦ 1875-1878, ἡ ὁποία μὲν πρόσφατα ἄρχισε νὰ διερευνᾶται συστηματικὰ.

Γιὰ νὰ ἐκτιμηθῇ ὅμως ἡ σημασία τῆς ἐπιστημονικῆς προσφορᾶς τοῦ κ. Κωφοῦ, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναλυθῇ εὐρύτερα τὸ περιεχόμενό της.

Τὸ βιβλίον χωρίζεται σὲ 11 κεφάλαια, κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα καλύπτει καίρια σημεῖα τῶν ἐπαναστατικῶν, πολεμικῶν καὶ διπλωματικῶν γεγονότων τῆς περιόδου πού ἐξετάζεται. Προηγεῖται σύντομος πρόλογος τοῦ συγγραφέα πού κατατοπίζει τὸν ἀναγνώστη γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ θέματος, τὸ ὁποῖο βασικὰ ἀναφέρειται στὴν ἐξέταση τῆς θέσεως τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ἀνατολικῆς Κρίσεως τοῦ 1875-1878, γιὰ τὸ ἀρχαιολόγικόν ὄλυκον πού χρησιμοποιήθηκε καὶ γιὰ τὴ μέθοδο πού ἀκολουθήθηκε κατὰ τὴ διαπραγματεύσή του. Ἀκολουθεῖ μιὰ πολὺ κατατοπιστικὴ εἰσαγωγή, στὴν ὁποία δίδονται ὅλα τὰ στοιχεῖα, ὅχι μόνον γιὰ νὰ εἰσαχθῇ ὁ ἀναγνώστης στὴν ἀτμόσφαιρα τῶν γεγονότων πού θὰ ἐξιστορηθοῦν,

ἀλλά και νὰ ἐφοδιασθῆ μετὰ τὰ κριτήρια ἐκεῖνα πού θὰ τοῦ ἐπιτρέψουν νὰ ἀποτιμήσῃ τὸ βάρος τους, ἀφοῦ πρῶτα συνδεθῆ μετὰ τὴν ἱστορικὴ ἀνέλιξι τοῦ θέματος ὡς τὴν ἐποχὴ πού κορυφώνεται σὲ κρίση.

Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐπισημαίνεται ὅτι οἱ ἐθνικὲς φιλοδοξίες τῶν Ἑλλήνων, ὅπως αὐτὲς ἐκφράζονται μετὰ τὴ Μεγάλῃ Ἰδέᾳ (στὶς ρίζες τῆς ὁποίας ἀνατρέχει ὁ κ. Κ. γιὰ νὰ παρακολουθήσῃ τὴν ἀνέλιξί της καὶ νὰ ἀναφερθῆ στοὺς φορεῖς καὶ στὸν τρόπο μετὰ τὸν ὁποῖο ὁ καθένας τους τὴν ἐξέφραξε), ἀγνοήθηκαν ἀπὸ τὶς διεθνεῖς διασκέψεις κατὰ τὴν περίοδον τοῦ 1875-1878, καὶ ὅτι ὁ Ἑλληνισμὸς διέτρεξε θανάσιμο κίνδυνον. Ὁ κίνδυνος αὐτὸς ἐφθασε στὴν κορυφώσῃ του μετὰ τὴ Συνθήκη τοῦ Ἁγίου Στεφάνου καὶ ἐξουδετερώθηκε μετὰ τὶς ἀποφάσεις τοῦ Συνεδρίου τοῦ Βερολίνου.

Ἡ ἐξέτασις τῶν σχέσεων τῆς Ἑλλάδος μετὰ τοὺς βαλκανικοὺς λαοὺς ὁδηγεῖ τὸν συγγραφεὴν πρὸς συμπέρασμα ὅτι ὅσο πλησιάζομε στὴν ἐξεταζόμενη ἐποχὴ, οἱ σχέσεις αὐτὲς ἐξασθενοῦν, ἐνῶ ἀντίθετα οἱ σχέσεις μετὰ τὴν Τουρκία βελτιώνονται. Αὐτὴ ἡ ἐξασθένησις ἔχει καὶ τὰ αἰτία της, τὰ ὁποῖα διερευνῶνται (π.χ. ἐμφάνισις τῆς ρουμανικῆς προπαγάνδας στὴ Μακεδονία τὸ 1867, ἵδρυσις τῆς Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας κτλ.). Πιὸ ὁμαλὲς ἦταν οἱ σχέσεις μετὰ τὴν ἀλβανικὴ ἐθνότητα, πού ἀπέβλεπαν στὴ δημιουργία ἐνὸς ἐνοποιημένου κράτους, πρὶν ἀπὸ τὴν κρίσιν τοῦ 1875-1878. Ἡ βελτίωσις τῶν σχέσεων μετὰ τὴν Τουρκία δὲν ὑπῆρξε τυχαῖο γεγονός, ἀλλὰ ἀποτελοῦσε συνάρτησι τῶν συνθηκῶν πού εἶχαν δημιουργηθῆ καὶ σύμφωνα μετὰ τὶς ὁποῖες ἡ Ἑλλάδα κατὰ τὶς παραμονὲς τῆς κρίσεως, ἀποξενωμένη ἀπὸ τοὺς Βαλκανικοὺς καὶ παραμελημένη ἀπὸ τὴ Ρωσία, βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴ βρετανικὴ ἐπιρροή, πού ἐπεδίωκε προώθησιν τῶν σχέσεων της μετὰ τὴν Τουρκία γιὰ τὴν ἐξασφάλισιν περιόδου εἰρήνης καὶ συνεργασίας.

Ἀξιόλογες εἶναι οἱ ἀπόψεις τοῦ συγγραφέα πού ἀναφέρονται στὸ τμήμα τῆς εἰσαγωγῆς του, τὸ σχετιζόμενο μετὰ τὶς προθέσεις καὶ τὸ ρόλον πού διαδραμάτιζαν τότε τὰ δύο ἐθνικὰ κέντρα τοῦ Ἑλληνισμοῦ: ἡ Ἀθῆνα καὶ ἡ Κωνσταντινούπολις. Τὰ δύο αὐτὰ κέντρα ἀποτελοῦσαν καὶ δύο διαφορετικοὺς σταθμοὺς γιὰ τὴν πραγματοποιήσιν τῶν ἐθνικῶν φιλοδοξιών. Ἡ Ἀθῆνα εἶχε στραμμένα τὰ βλέμματά της στὴν Κρήτη, τὴν Θεσσαλία, τὴν Ἠπειρο καὶ τὴν Μακεδονία. Ἀντίθετα οἱ Ἕλληνες τῆς Κωνσταντινουπόλεως, μετὰ τοὺς ὁποίους συντάσσονταν καὶ οἱ Ἕλληνες τῆς Θράκης καὶ τῆς Μ. Ἀσίας, υἰοθετοῦσαν πολιτικὴ συνπάρεξιν μετὰ τοὺς Τούρκους, πού βοηθοῦσε στὴν ἐπιβίωσίν τους καὶ τὴ βαθμιαία ἀνέλιξί τους στοὺς καίριους τομεῖς τῆς ζωῆς τῶν λαῶν τῆς Αὐτοκρατορίας.

Στὸ τμήμα τῆς Εἰσαγωγῆς πού τιτλοφορεῖται «Οἱ ἑλληνικὲς ἐπαρχίαι τῆς Τουρκίας» ἀναλύονται οἱ ἐπικρατοῦσες συνθήκες καὶ τὰ προβλήματα τὰ συνδεόμενα μετὰ τὴ γενικότερη ἐθνικὴ ὑπόθεσις σὲ καθεμιά ἀπὸ τὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίας (Κρήτη, Μακεδονία, Ἠπειρο, Θεσσαλία, Θράκη καὶ Κύπρον), μετὰ ἰδιαίτερη μνεῖα τῆς κοινότητος τοῦ Ἁγίου Ὄρους, μετὰ στατιστικὰ στοιχεῖα καὶ ἀναφορὰ στὶς διάφορες ἐπαναστατικὰς κινήσεις τῶν μοναχῶν. Στὴ συνέχεια δίδονται μετὰ συντομίαν στοιχεῖα γιὰ τὶς ἑλληνικὰς κοινότητες ἐξω ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴν αὐτοκρατορίαν (Ρωσία, Βαλκάνια, Κεντρικὴ Εὐρώπη, Ἀγγλία, Αἴγυπτος κτλ.), τὴν ἱστορικὴν τὴν ἐξέλιξιν, τὸ φρόνημα τῶν μελῶν τους καὶ τὴ συνεισφορά τους στὴν πνευματικὴ καὶ πολιτιστικὴ ζωὴ τοῦ ἔθνους.

Ὑστερα ἀπὸ τὴν κατατοπιστικὴν αὐτὴν εἰσαγωγή ἀρχίζει ἡ λεπτομερειακὴ διερεύνησις τοῦ θέματος. Στὸ πρῶτον κεφάλαιον (σ. 42-57) γίνεται ἀναφορὰ πρὸς τὴν ἀναφορὰν αἰτία τῆς Ἀνατολικῆς Κρίσεως, πού ταυτίζονται μετὰ τὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα τῆς Βοσνίας καὶ Ἐρζεγοβίνης, τῶν ὁποίων ἐρευνῶνται κυρίως οἱ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειαν συνδέσεις τους καὶ οἱ ἀντιδράσεις στὸ διπλωματικὸν προσκήνιον. Ἡ θέση τῶν Μ. Δυνάμεων τῆς ἐποχῆς (Ἀγγλίας, Γαλλίας, Ρωσίας, Αὐστροουγγαρίας, Γερμανίας) συνέπιπτε τότε. Καθεμιά, γιὰ τοὺς δικούς της λόγους, ἐπιθυμοῦσε νὰ τελειώσῃ τὸ ταχύτερον ἢ ἐπαναστατικὴν ἐξέγερσιν, γι' αὐτὸ υἰοθέτησαν τὸ πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων, πού περιεχόταν στὸ κείμενον τὸ γνω-

στό ως «Andrassy Note» της 30 Δεκεμβρίου 1875, το οποίο έγινε δεκτό από την Τουρκία στις 13 Φεβρουαρίου 1876, χωρίς όμως αυτό να δώσει λύση και στην περιπλοκή που δημιουργήθηκε.

Η επαναστατική κίνηση στη Βοσνία και Έρζεγοβίνη είχε μεγάλο αντίκτυπο στην Ελλάδα. Νέα στοιχεία, με έρμηνειές που πείθουν, παραθέτει ο συγγραφέας στο σημείο αυτό, εξετάζοντας την πολιτική ζωή της χώρας, όχι μόνο εκ των «ένδον», αλλά και σε συνάρτηση τόσο με το στενότερο περιβάλλον των Βαλκανίων, όσο και το ευρύτερο, το ευρωπαϊκό, που σχετίζεται με την πολιτική των Μ. Δυνάμεων. Γι' αυτό και οι απόψεις του, που αναφέρονται στις προσπάθειες συνεργασίας με τους βαλκανικούς λαούς και στους λόγους που αποτέλεσαν ανασταλτικούς φραγμούς για την πραγματοποίηση της συνεργασίας αυτής δίνουν νέες διαστάσεις στην εξεταζόμενη περίοδο, αλλά και στην αξιολόγηση των γεγονότων της νεοελληνικής ιστορίας. Τα κύρια σημεία που θίγονται στη συνέχεια του κεφαλαίου αναφέρονται στην πολιτική κατάσταση που επικρατούσε τότε στην Ελλάδα, στις θέσεις των φορέων της ελληνικής πολιτικής (Τρικούπης, Κουμουνδούρος), στις ύποψεις της Ελλάδος, πώς πίσω από την επανάσταση κρύβονταν πανσλαβιστικές Ιντριγκες, στην αναταραχή των πνευμάτων ανάμεσα στους Ήπειρωτές της Κέρκυρας και στους Κρήτες της Αθήνας και του εξωτερικού, στους φόβους των ξένων για αλλαγή της ελληνικής πολιτικής με την πρωθυπουργοποίηση του Κουμουνδούρου και στις προσπάθειες που καταβλήθηκαν, ιδιαίτερα από την Αγγλία και Γαλλία, να πεισθή η τουρκική κυβέρνηση να έλθει σε συμφωνία με την Ελλάδα προς ικανοποίηση δευτερευόντων θεμάτων, για υποστήριξη των αντιπολεμικών φατριών της Αθήνας.

Η απόφαση της Ελλάδος να ακολουθήσει προσωρινά ουδέτερη στάση δεν ταυτιζόταν με τις προθέσεις της Σερβίας, που επιθυμούσε μία προσέγγιση με τους βαλκανίους γείτονές της με σκοπό τη δράση. Στο πλαίσιο αυτό των προθέσεων ή συμμετοχή της Ελλάδος κρινόταν από τη Σερβία ουσιαστικά, γι' αυτό και κατέβαλε πολλές προσπάθειες για την επίτευξη αυτής της προσεγγίσεως. Ο συγγραφέας με πολλές λεπτομέρειες, άγνωστες ως τώρα, περιγράφει τις έπισημες και ανεπίσημες προσπάθειες που καταβλήθηκαν και αξιολογεί τη σοβαρότητα και τη σημασία των σχεδίων και αποφάσεων, στα πλαίσια των ελληνικών κυβερνητικών, τότε, προθέσεων, των διεθνών ζυμώσεων και των αγωνιστικών διαθέσεων πολλών τμημάτων του υποδούλου Έλληνισμού. Η συμφωνία τελικά δεν πραγματοποιήθηκε.

Με την ίδια υπευθυνότητα εξετάζονται από τον κ. Κωφό οι συνεννοήσεις που έγιναν στην Κωνσταντινούπολη ανάμεσα στους Έλληνες και στους Βουλγάρους για μιá συμβιβαστική λύση των εκκλησιαστικών διαφορών που προέκυψαν από το Σχίσμα, με τις ελλογίες του Ίγνάτιεφ, ο οποίος, έχοντας συνείδηση του ρόλου που διαδραματίζει ο Έλληνισμός στην όλη ζωή της οθωμανικής αυτοκρατορίας, προσπαθούσε να φέρει σε προσέγγιση τους Έλληνες και Βουλγάρους. Οι συνεννοήσεις που διεξήχθησαν το 1875 και 1876 με τη συμμετοχή και προεδρία Τούρκου αξιωματούχου, μέσα σε άτμοσφαιρα αντιδράσεων εκ μέρους των αντιρρώσεων του Φαναρίου και της Αθήνας, την οποία το Πατριαρχείο δεν ενήμερωσε, κατέληξαν σ' ένα πόρισμα της επιτροπής με 15 άρθρα, το οποίο περιείχε τις προϋποθέσεις για την αναγνώριση της Βουλγαρικής Έξαρχίας και της εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας της. Το περιεχόμενο του πορίσματος, που υποβλήθηκε υπό τύπο αναφοράς στην οθωμανική κυβέρνηση, κρίνεται ως ένας τολμηρός συμβιβασμός που ικανοποίησε και τις δύο πλευρές. Η ελληνική κυβέρνηση όμως είχε τη γνώμη πως με τη συμφωνία δημιουργούνταν όρισμοι, γιατί θυσιάζονταν εθνικές φιλοδοξίες, γι' αυτό και πρότεινε την τροποποίηση κρίσιμων βασικών άρθρων. Πρίν γίνουν οι σχετικές ενέργειες οι έλληνοβουλγαρικές συνομιλίες σταμάτησαν χωρίς τη λήψη όριστικών αποφάσεων, εξ αίτιας της κυβερνητικής μεταβολής στην Τουρκία, που ανέδειξε σαν ισχυρό κυβερνητικό πρόσωπο τον

ἀντίρροσο Midhat Pasha. Ἐκαρπες ἀπόμειναν καὶ οἱ συνομιλίες πού εἶχε ὁ Ἰ. Γεννάδιος στὸ Λονδίνο γιὰ τὸ ἴδιο θέμα μὲ τοὺς Βουλγάρους ἀπεσταλμένους Balabanov καὶ Zankov.

Στὸ δευτέρο κεφάλαιο, μὲ τὸν τίτλο: «Ἡ ἐπέκταση τοῦ ἀγώνα» (σ. 58-75), παρατίθενται, πέρα ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα (ἐπέκταση τῆς ἐξεγέρσεως στὴ Βουλγαρία καὶ Σερβία), οἱ ζυμώσεις καὶ οἱ ἐπαφές μεταξὺ τῆς ἐλληνικῆς κυβερνήσεως καὶ τῶν βαλκανικῶν κρατῶν, πού κατέτειναν, ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῶν ἐνδιαφερομένων, σὲ συνεργασία καὶ σύμπραξη, ἀλλὰ καὶ στὴν ἐξασφάλιση πλεονεκτημάτων γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἐπὶ μέρους ἐθνικῶν διεκδικήσεων.

Ἡ ἐπέκταση τῆς ἐξεγέρσεως στὴ Βουλγαρία εἶχε ἰσχυρὸ ἀντίκτυπο στὴν Ἑλλάδα, πού ἀκολουθοῦσε, ὅπως τονίστηκε, οὐδέτερη πολιτική. Οἱ ἐπαναστατικὲς ἐπιτροπές ζητοῦσαν δράση, ὁ βασιλεὺς Γεώργιος ὁμοῦ, πού βρισκόταν σὲ περιοδεία, συνιστοῦσε σύνεση. Τὰ γεγονότα διαδέχονταν τὸ ἓνα τὸ ἄλλο, γιὰτὶ ἡ ἀτμόσφαιρα τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι φορητιμὴν ἀπὸ ἐπαναστατικότητα καὶ ἐντονη ἐμφανῆ καὶ φανηρὰ διπλωματικὴ κίνηση. Ἡ Ἑλλάδα, ἡ ἀνεξάρτητη, προσπαθεῖ νὰ ἐκμαιεῖσθαι ἀπόφαση τῆς Ὑψηλῆς Πύλης σύμφωνη μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ Πατριαρχείου γιὰ τὴ Βουλγαρικὴ Ἐξαρχία, νὰ ἀποτρέψῃ τὴν ἐγκατάσταση Κιρκασίων στὴ Θεσσαλία, Μακεδονία καὶ Ἡπειρο, νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἐπάνοδο τῶν σλαβοφώνων Ἐξαρχικῶν στοὺς κόλπους τοῦ Πατριαρχείου, ἐνῶ ὁ ὑπόδουλος Ἑλληνισμὸς ἐνισχυεῖ τὸ φρόνημά του μὲ τὴ δράση τῶν ἐκπροσώπων τῆς «Ἐθνικῆς Ἀμυνας» καὶ ἄλλων συλλόγων. Προσπάθεια καταβάλλεται ἐπίσης γιὰ τὸν προσεταιρισμὸ τῶν Ἀλβανῶν, χωρὶς νὰ καταλήξῃ σὲ κάτι θετικὸ.

Οἱ ἐλληνοσερβικὲς ἐπαφές συνεχίστηκαν τόσο στὸ διπλωματικὸ πεδίο, ὅσο καὶ πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς δημιουργίας ἐκ μέρους τῆς Σερβίας προϋποθέσεων στὶς περιοχὲς τῆς Τουρκίας πού κατοικοῦνταν ἀπὸ Ἑλλήνες γιὰ ἐνοπλὴ ἐξέγερσή τους καὶ ὑποβοήθηση ἔτσι τοῦ ἀγώνα πού σχεδίαζε ἡ Σερβία ἐναντίον τῆς Τουρκίας. Τὸ ἴδιο ἔγινε καὶ στὴν ἐλληνικὴ ἐπικράτεια, ὅπου δροῦσαν, ὅπως καὶ ἐξω ἀπ' αὐτή, πράκτορες γιὰ τοὺς ὁποίους, καθὼς καὶ γιὰ τὰ χρήματά του, διέθεταν, κυκλοφοροῦσαν πολλὰς διαδόσεις. Ἡ ἐπέμβαση τῆς Ρωσίας, ἡ ὁποία ἀποδοκίμασε τὴν ἀπόφαση τῆς Σερβίας γιὰ πόλεμο μὲ τὴν Τουρκία, ὑποκρέωσε τὴν μὲν κυβέρνηση Κουμουνδούρου νὰ συνεχίσῃ τὴν πολιτικὴ τῆς ἀναμονῆς, τὸν δὲ Λ. Βούλγαρη, πού ἦταν φορεὺς τῶν σερβικῶν προθέσεων στὴν Ἑλλάδα, νὰ ἀναστείλῃ τὴν ἐπαναστατικὴ του δράση πέρα ἀπὸ τὰ σύνορα.

Ἡ ἦττα τῆς Σερβίας στὸν πόλεμο πού ἀκολούθησε μὲ τὴν Τουρκία, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ὁποίου καμιά ἀντίδραση δὲν σημειώθηκε ἐκ μέρους τῶν Ἑλλήνων, εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὴν ὀξυνση τῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν καὶ τὴ νέκρωση τῆς ἐλληνοσερβικῆς συνθήκης τοῦ 1867, ἀν καὶ οἱ δύο χώρες κράτησαν ἀνοικτὲς τὶς γραμμὲς τῆς ἐπικοινωνίας.

Τὸ ἴδιο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ νέα στοιχεῖα πού προσκομίζει ὁ συγγραφεὺς γιὰ τὶς ἐλληνορουμανικὲς ἐπαφές, οἱ ὁποῖες ἔγιναν ἀναγκαῖες ἀπὸ τὸ φόβο τῆς Ρουμανίας—καὶ τῆς Ἑλλάδος—ἐξ αἰτίας τῶν πανσλαβιστικῶν φιλοδοξιῶν. Οἱ ἐπαφές αὐτὲς κατέτειναν στὴ σύναψη μιᾶς συμμαχίας ἀνάμεσα στὶς δύο χώρες. Ἡ Ρουμανία τὴ συμμαχία αὐτὴ τὴν ἤθελε γιὰ νὰ τὴ χρησιμοποιήσῃ στὸ διπλωματικὸ παίγνιδι τῆς μὲ τὶς Μ. Δυνάμεις, ἰδιαίτερα μάλιστα μὲ τὴ Ρωσία. Ἡ Ἑλλάδα ὁμοῦ φάνηκε ἐπιφυλακτικὴ, τόσο γιὰτὶ διέγινε τὶς προθέσεις τῆς Ρουμανίας, ὅσο καὶ γιὰτὶ ἡ ἀπουσία τοῦ βασιλιᾶ Γεωργίου στὸ ἐξωτερικὸ, πού εἶχε ἐντονο πολιτικὸ χαρακτῆρα, δὲν ἐπέτρεπε τὴν ἀνάληψη οὐσιαστικῶν πρωτοβουλιῶν.

Στὸ τρίτο κεφάλαιο, «Ἡ Συνδιάσκηψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως» (σ. 76-94), ἐξιστοροῦνται οἱ φάσεις τῆς κρίσεως πού ὀδήγησαν στὴν ἀποδοχὴ τῆς ἐπεμβάσεως τῶν Δυνάμεων ἐκ μέρους τῆς Τουρκίας καὶ στὶς ἀποφάσεις πού κατέληξε ἡ Συνδιάσκηψη, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ἀντιδράσεις τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ καὶ τὶς θέσεις τῆς ἐλληνικῆς κυβερνήσεως γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἐθνικῶν διεκδικήσεων. Οἱ κινήσεις καὶ οἱ θέσεις τοῦ μαρκισίου τοῦ Salisbury (ἡ παράθεση τῶν ἐντυπώσεών του ἀπὸ τὶς συνομιλίες του μὲ τοὺς

ήγέτες τῶν Δυνάμεων, ὅπως ἀποκαλύπτεται ἀπὸ τὸ νέο ἀρχαιακὸ ὕλικό, ἀπεικονίζει τὶς προθέσεις τῶν τότε ἱσχυρῶν γιὰ τὸ μέλλον τοῦ Ἑλληνισμοῦ), καθὼς καὶ οἱ ἀπόψεις τῶν ἄλλων Δυνάμεων γιὰ τὴ λύση τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, φωτίζονται ἀπὸ νέες πλευρὲς ἀπὸ τὸν συγγραφέα. Ὁ κ. Κωφός ὑπογραμμίζει τὴν ὀξυδέρκεια τοῦ Ἑλληνα πρεσβευτῆ στὸ Λονδίνο Γενναδίου καὶ τὴν ἱκανότητά του νὰ ἐρμηνεύη σωστά τὶς προθέσεις τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς καὶ τὶς διαθέσεις τῆς κοινῆς γνώμης ἀπέναντι στὶς ἐλληνικὲς διεκδικήσεις, ἢ προβολὴ τῶν ὁποίων εἶχε πολιτικὲς ἐπιπτώσεις στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἑλλάδος καὶ ζωηρὲς ἀντιδράσεις στὶς ὑπόδουλες περιοχές, ἰδιαίτερα στὴν Κωνσταντινούπολη.

Ἡ ἐπισήμανση ἐκ μέρους τοῦ συγγραφέα τοῦ ρόλου ποὺ διαδραμάτιζε ὁ ὑπόδουλος Ἑλληνισμὸς στὴ διαμόρφωση τῆς ἐλληνικῆς πολιτικῆς ἀποτελεῖ ἓνα ἀκόμη ἀξιολόγο προσόν τῆς μελέτης αὐτῆς. Ὅρθά ἀποτιμᾷ τὴ βαρύνουσα γνώμη ποὺ εἶχε στὸ θέμα αὐτὸ ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Καὶ ἦταν φυσικὸ νὰ συμβαίηνη κάτι τέτοιο. Στὴν Κωνσταντινούπολη ἦταν ἐγκαταστημένο τὸ Οἰκογενικὸ Πατριαρχεῖο ποὺ ἀποτελοῦσε ταυτόχρονα—πέραν ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ του ἀποστολὴ—καὶ τὸ παραδοσιακὸ κέντρο τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Κοντὰ σ' αὐτὸ ὑπῆρχαν καὶ ὄλοι ἐκεῖνοι οἱ ὄργανισμοὶ (Ἐκπαιδευτικοί, Φιλολογικοὶ καὶ Ἐπιστημονικοὶ Σύλλογοι) ποὺ ἀναπτύχθηκαν καὶ δροῦσαν κάτω ἀπὸ τὴν σκιὰ του καὶ ἀσκοῦσαν ἀποφασιστικὴ ἐπιρροὴ στὴ διαμόρφωση τῶν ἀποφάσεων του. Στὴν Πόλη ἐπίσης ἦταν ἐγκατεστημένοι οἱ σπουδαιότεροι ἐκπρόσωποι τοῦ τραπεζικοῦ κεφαλαίου καὶ τοῦ ἐμπορικοῦ κόσμου, καθὼς καὶ πολλοὶ Ἕλληνες ποὺ ὑπηρετοῦσαν ὡς δημόσιοι ὑπάλληλοι στὸ ὀθωμανικὸ κράτος. Στὴν ἔξαρση τῆς κρίσεως ποὺ ἱστορεῖται, ὄλοι αὐτοὶ κινητοποιήθηκαν γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὰ δίκαια τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅπως αὐτοὶ τὰ ἀντιλαμβάνονταν καὶ μὲ βᾶση καὶ τὰ δικά τους συμφέροντα. Γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὰ γεγονότα τοῦ 1876 δὲν ἀποτελοῦσαν παρὰ δικαίωση τῶν φόβων τους γιὰ νὰ πανσλαβιστικὰ σχέδια, γι' αὐτὸ καὶ ἀχθῆκαν ἐναντίου σὲ κάθε παραχώρηση τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας πρὸς τοὺς Σλάβους. Ἦταν ἐπόμενο ἡ στάση αὐτὴ νὰ μὴ συμφωνῆ μὲ τὴν πολιτικὴ τῆς ἐλληνικῆς κυβερνήσεως, ποὺ ἐπιζητοῦσε ἴση μεταχείριση Ἑλλήνων καὶ Σλάβων στὶς παραχωρήσεις, καὶ οἱ κατοπινὲς ἐξελίξεις ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἀποψη τοῦ συγγραφέα γιὰ τὴν ἐπιρροὴ ποὺ ἄσκησε ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Πόλης στὸ χειρισμὸ τῶν ἐθνικῶν θεμάτων. Μὲ τὶς ἀναφορὲς τῶν Χριστιανῶν πρὸς τὸ σουλτάνο, ποὺ ἀποφασίστηκε νὰ σταλοῦν ὕστερα ἀπὸ ἔμπνευση τῆς ἐλληνικῆς κυβερνήσεως ἀπὸ τὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες Θεσσαλίας, Ἡπείρου, Μακεδονίας καὶ Θράκης, μὲ τὶς ὁποῖες ζητοῦνταν ἴσες παραχωρήσεις σ' ὅλες τὶς φυλὲς τῆς αὐτοκρατορίας, καὶ μὲ τὴν πατριαρχικὴ ἀναφορὰ ποὺ ὑποβλήθηκε στὸ σουλτάνο γιὰ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὶς προθέσεις τῶν ὑποδούλων (τὴ συνταγμένη κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῶν ἐκπροσώπων τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν Πόλη) ἐξυπηρετοῦνταν οἱ τουρκικὲς θέσεις στὴ Συνδιάσκεψη. Ὁ σουλτάνος, ἐκμεταλλευόμενος τὴν κατάσταση, προχώρησε στὴν ἀπαίτηση νὰ σταλῆ σ' αὐτὸν ἀπὸ τὸν πατριάρχη ὄχι ἀναφορὰ ἀλλὰ εὐχαριστήριον γράμμα γιὰ τὴ «φιλόανθρωπη διοίκησή του». Χρειάστηκε νὰ καταβληθοῦν προσπάθειες γιὰ νὰ ἀποτραπῆ αὐτὴ ἡ μείωση τοῦ Πατριαρχείου, στὸ ὁποῖο τελικὰ ἀποφάσισε νὰ στηριχθῆ ὁ σουλτάνος Ἀβδὸὺλ Χαμίτ. Ἐτσι, τὸν Γενάρη τοῦ 1877 ὁ πρωθυπουργὸς Μιδάτ πασὰς ἔκανε τὴν ἀνευ προηγουμένου χειρονομία νὰ ἐπισκεφθῆ καὶ προσωπικὰ τὸ Φανάρι.

Τὰ ἐλληνικὰ συμφέροντα, παρὰ τὶς ἀλλεπάλληλες προσπάθειες τῆς ἐλληνικῆς κυβερνήσεως, παραγνωρίστηκαν ἀπὸ τὴ Συνδιάσκεψη, οἱ ἀποφάσεις τῆς ὁποίας καταβλήθηκε προσπάθεια νὰ ἐξουδετερωθοῦν ἀπὸ τὴν τουρκικὴ κυβερνήση μὲ τὴ διακήρυξη ὅτι θὰ προέβαινε σὲ σημαντικὲς παραχωρήσεις στὶς μὴ τουρκικὲς ἐθνότητες τῆς αὐτοκρατορίας ποὺ θὰ ἀχρήστευαν τὶς μεταρρυθμίσεις τὶς ὁποῖες πρότεινε ἡ Συνδιάσκεψη. Ἡ στάση αὐτὴ τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως καὶ ἡ ἀπόρριψη τοῦ περιεχομένου τοῦ πρωτοκόλλου τοῦ Λονδίνου ποὺ ὑπογράφηκε ἀπὸ τὶς Μ. Δυνάμεις στὶς 31 Μαρτίου 1877 ὀδήγησαν στὴν κήρυξη τοῦ

πολέμου κατά της Τουρκίας εκ μέρους της Ρωσίας (24 'Απριλίου 1877), ή οποία είχε εξασφαλισθή από την Αυστροουγγαρία με την υπογραφή μυστικής συμφωνίας στη Βουδαπέστη στις 17 'Ιανουαρίου 1877. Όλα αυτά αποτελούν τὸ περιεχόμενο τοῦ τετάρτου κεφαλαίου (σ. 95-110) τῆς ἐργασίας πού φέρει τὸν τίτλο «Ἡ ἐκρηξη τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου» καὶ στοῦ ὅποιο ὁ συγγραφέας ἐξετάζει ἀκόμη τὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις στὴν Ἑλλάδα, τὶς προσπάθειες τῶν ἐλληνικῶν κυβερνήσεων νὰ πείσουν τὶς Μ. Δυνάμεις νὰ ἐνδιαφερθοῦν γιὰ τὰ ἐλληνικὰ δίκαια, καθὼς καὶ τὶς ἀντιδράσεις τῶν τελευταίων. Δίδονται ἐπίσης στοιχεῖα γιὰ τὸν ἐπαναστατικὸ ὄργανισμὸ πὸ ἐπικρατοῦσε στὶς ὑπόδουλες περιοχὲς καὶ τὴ δραστηριότητα τῶν διαφόρων ὀργανώσεων μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα.

Στὸ πέμπτο κεφάλαιο, «Ἡ Ἑλλάδα ἐτοιμάζεται γιὰ πόλεμο» (σ. 111-136), ἐξετάζεται ἡ πολεμικὴ προπαρασκευή, ἡ δράση τῶν ὀργανώσεων καὶ ὁμάδων πὸ ἀποσκοποῦσαν στὴν προετοιμασία ἐπαναστατικῶν κινήματων, ἡ συνεργασία τους μετὰ τὶς προξενικὲς ἀρχὲς στὰ ὑπόδουλα ἐδάφη καὶ ἡ προσπάθεια τοῦ Τρικοῦπη νὰ ἐπιτύχῃ, μετὰ τὴν ὀδηγίαν οὐδετερότητας, τὴ βρετανικὴ ὑποστήριξη γιὰ τὴν παραχώρηση ἐπαρχιῶν τῆς Τουρκίας, πὸ ἦταν «ὄριμος» γιὰ ἔνωση μετὰ τὴν Ἑλλάδα, πράγμα πὸ δὲν κατόρθωσε μετὰ ἀποτέλεσμα νὰ ἀναγκασθῆ νὰ δηλώσῃ ὅτι ἡ Ἑλλάδα θὰ τηροῦσε ἀνεξάρτητη πολιτικὴ γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῶν δικαίων της. Ἀνάλογη στάση τήρησε ὁ Τρικοῦπης καὶ ἀπέναντι στὴν Τουρκία καὶ αὐτὸ δημιούργησε ὑποψίες σ' αὐτὴ γιὰ ἐκρηξη ἐπαναστατικῶν κινήματων στὰ ἐδάφη της, μετὰ τὴν ἔνταξη τῶν ἐλληνοτουρκικῶν σχέσεων, ἐνῶ ὄχι μόνον ἡ Ἀγγλία ἀλλὰ καὶ οἱ ἄλλες Δυνάμεις συνιστοῦσαν στὴν Ἑλλάδα παραμονὴ στὴν οὐδετερότητα, ἐκτὸς τῆς Αὐστρίας πὸ τὴν ἐνθάρρυνε νὰ ἐτοιμασθῆ γιὰ δράση κατὰ τῆς Τουρκίας.

Πολὸ ἐνδιαφέροντα στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι τὰ ὅσα ἐκθέτει ὁ συγγραφέας σχετικὰ μετὰ τὶς πρωτοβουλίες πὸ ἀνέλαβε τότε ἡ Ἑλλάδα γιὰ συνεννόηση, ἀκόμη καὶ συνεργασία, τῶν βαλκανικῶν λαῶν. Οἱ πρώτες ἐπαφὲς ἐγίναν μετὰ τὴ Ρουμανία, προτάθηκε μάλιστα ἡ σύναψη ἐλληνορουμανικῆς συμμαχίας. Οἱ συνεννοήσεις ναυάγησαν ἐξ αἰτίας τῆς στάσεως τῆς Ρουμανίας, ἡ ὅποια προσανατολίστηκε πρὸς τὴ ρωσικὴ πολιτικὴ καὶ ἔλαβε μέρος στὸν πόλεμο. Σὲ ἀποτυχία κατέληξαν καὶ οἱ συνεννοήσεις μετὰ τὴ Σερβία, πὸ εἶδε μετὰ τὴν ἀποτυχία γιὰ συνεργασία, ἀλλὰ προτίμησε τελικὰ τὴν τακτικὴ τῶν ἀναμονῆς στὴν κρίσιμη στιγμή τοῦ πολέμου, πρὶν κλίνει ἀποφασιστικὰ ἢ πλάστιγγα πρὸς τὸ μέρος τῶν Ρώσων.

Παράλληλα μετὰ τὶς ἐνέργειες αὐτὲς ἡ ἐλληνικὴ κυβέρνησις ἀνανέωσε τὶς προσπάθειές της γιὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὴ σύμπραξη τῶν Ἀλβανῶν ἡγετῶν, τῶν ὁποίων ὁμοῦς ἡ στάσις πὸ σκληρονόταν ἢ γινόταν διαλλακτικὴ ἀνάλογα μετὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν ρωσοτουρκικῶν ἐπιχειρήσεων, δὲν ὑποβοηθοῦσε τὴν προσέγγιση, λόγω τῶν ἀξιώσεών τους γιὰ τὴν ἴδρυση ἀλβανικῆς ἡγεμονίας μετὰ τὴν ὅποια πὸ ἦταν ἀπαράδεκτα ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ πλευρὰ.

Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἀρνητικὴν στάσις τῆς Βρετανίας, ἡ Ἑλλάδα προσπάθησε νὰ ἔλθῃ σὲ διαπραγματεύσεις μετὰ τὴ Ρωσία γιὰ σύμπραξη. Οἱ διαπραγματεύσεις δὲν πρὸφτασαν νὰ ὀλοκληρωθοῦν λόγω τῆς ἀποτυχίας τῶν Ρώσων στὴν Πλέβνα πὸ ἐπέδρασε καὶ στὴν ἐπιδείνωση τῶν ἐλληνοτουρκικῶν σχέσεων, ἐξ αἰτίας τῆς σκληρόνσεως τῆς τουρκικῆς στάσεως. Οἱ διαπραγματεύσεις συνεχίστηκαν ἀργότερα, ἀνανεώθηκαν δὲ καὶ οἱ ἐπαφὲς μετὰ τοὺς Σέρβους γιὰ κοινὴ σύμπραξη, μετὰ συμμετοχὴ στὸν πόλεμο, πὸ θὰ ἐμπόδιζε τὴ δημιουργία μεγάλου βουλγαρικοῦ κράτους, καταστρωφικοῦ γιὰ τοὺς Ἑλλῆνες καὶ Σέρβους. Ἡ ἀναποφασιστικὸτητα τότε τῆς ἐλληνικῆς κυβερνήσεως δὲν ἐπέτρεψε νὰ καταλήξουν οἱ συνεννοήσεις σὲ ἀποτέλεσμα. Ἡ Πλέβνα στὸ μεταξύ ἔπεσε καὶ ἡ Σερβία ἔμεινε καὶ πάλι στὸν πόλεμο.

Στὸ ἕκτο κεφάλαιο μετὰ τὸν τίτλο «Τὸ δίλημμα τῆς Ἑλλάδος» (σ. 137-153) ἐκτίθενται τὰ γεγονότα πὸ ἀκολούθησαν ὕστερα ἀπὸ τὴν πτώση τῆς Πλέβνας, οἱ πολιτικὲς ἐξελίξεις στὸν ἐλληνικὸ χῶρο καὶ οἱ διπλωματικὲς ζυμώσεις καὶ δραστηριότητες πὸ ἀναπτύσσονται στὴν Κρήτη καὶ τὴν Ἡπειρο. Ἀξιόλογο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει στὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἡ

ἐκθεση τῶν γεγονότων καὶ ἡ συναγωγή συμπερασμάτων ἀπὸ τὸ νέο κύκλο τῶν ἐλληνοαλβανικῶν συνομιλιῶν ποὺ ἔγιναν τώρα στὴν Κωνσταντινούπολη μεταξὺ τοῦ Στ. Σκουλοῦδη καὶ τῶν Ἀλβανῶν. Παρὰ τὸ ἀδιέξοδο στὸ ὁποῖο ἔφτασαν οἱ συνομιλίες ἐξ αἰτίας τῶν ἀντιτιθεμένων ἀπόψεων, συνεχίστηκαν ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1878 στὴν Κέρκυρα, γιὰ νὰ διακοποῦν ὀριστικά σὲ λίγο ἐξ αἰτίας τῆς δραστηκῆς ἀλλαγῆς τῆς καταστάσεως στὰ Βαλκάνια καὶ τῆς καχυποψίας τῆς ἐλληνικῆς κυβερνήσεως ἀπέναντι στὶς ἀλβανικὲς προθέσεις.

Στὸ ἕβδομο κεφάλαιο, «Ἡ εἰσβολὴ στὴ Θεσσαλία» (σ. 154-171), καὶ ὄγδοο, «Οἱ ἐλληνικὲς ἐπαναστάσεις στὴ Θεσσαλία, Κρήτη, Ἡπειρο καὶ Μακεδονία (σ. 172-184), ἐξιστοροῦνται τὰ γεγονότα ποὺ συνδέονται μὲ τὴν εἰσβολὴ τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ στὴ Θεσσαλία, τὶς ἀντιδράσεις τῆς Τουρκίας καὶ τῶν Εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων, τὶς διπλωματικὲς πιέσεις ποὺ ἀκολούθησαν γιὰ τὴν ἀποχώρηση, καθὼς καὶ τὶς ἐπαναστατικὲς κινήσεις στὴ Θεσσαλία, Κρήτη, Ἡπειρο καὶ Μακεδονία. Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὡς μὲ τὴν ἐπανάσταση τῆς Μακεδονίας ὁ κ. Κωφός εἶχε ἀσχοληθῆ διεξοδικώτερα στὸ βιβλίο του: «Ἡ ἐπανάστασις τῆς Μακεδονίας κατὰ τὸ 1878», Θεσσαλονίκη 1969.

Στὸ ἕνατο κεφάλαιο, «Ἡ συνθήκη τοῦ Ἁγίου Στεφάνου καὶ ὁ Ἑλληνισμὸς» (σ. 185-206), πέρα ἀπὸ τὴν προβολὴ τῶν γεγονότων καὶ τῶν διπλωματικῶν παρασκηθῶν σὲ συνάρτηση πάντοτε μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ τοὺς ἀγῶνες τῆς γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἐθνικῶν τῆς διεκδικήσεως, ὑπογραμμίζεται εὐστοχα καὶ ἔντονα ἀπὸ τὸν συγγραφέα μία πλευρὰ τῆς βρετανικῆς διπλωματίας, τῆς ὁποίας ὁ προσανατολισμὸς βάραινε στὴ μοῖρα τῆς Ἑλλάδος. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ Μ. Βρετανία βρέθηκε στὸ δίλημμα: νὰ συνεχίσῃ τὴν ὑποστήριξη τῆς ἀκεραιότητος τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἢ νὰ υἰοθετήσῃ τὴν ἀνάπτυξη ἐν ὄψει τοῦ ἐγγύως ἐλληνικοῦ κράτους. Τὰ αἰτία ποὺ δημιούργησαν τὸ δίλημμα συνδέονται ἄμεσα μὲ τὴν ἀναζωογόνηση τοῦ παραδοσιακοῦ φιλελληνισμοῦ ποὺ σημειώθηκε στὴ Βρετανία κατὰ τὸ τέλος τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου, ἀποτέλεσμα τῆς πίστεως ποὺ ἐπικρατοῦσε ὅτι ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία εἶχε πεθάνει καὶ οἱ Ἑλληνες εἶχαν ἰσχυροὺς λόγους νὰ τὴ διαδεχθοῦν σ' ἓνα μεγάλο μέρος τῶν εὐρωπαϊκῶν τῆς κτήσεως. Οἱ λόγοι καὶ τὰ ἄρθρα τοῦ Γλάδστον καὶ στελεχῶν τοῦ φιλελευθέρου κόμματος στὴ Βουλὴ, καθὼς καὶ οἱ θέσεις σοβαρῶν δημοσιογραφικῶν ὀργάνων συνηγοροῦσαν γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς Θεσσαλίας, τῆς Ἡπείρου καὶ τῶν νησιῶν στὴν Ἑλλάδα, ἐνῶ ἄλλοι ἐξέφραζαν τὴν ἐπιθυμία γιὰ μιὰ ἀνασύστασις τῆς ἐλληνικῆς αὐτοκρατορίας. Ὅλα αὐτὰ βρῆκαν ἀπῆχηση στὴ βρετανικὴ κυβέρνησις, ποὺ στελέχη τῆς πίστευαν ὡς ὁ Ἑλληνισμὸς ἔπρεπε νὰ ἀποτελέσῃ φραγμὸ στὴ σλαβικὴ ἐπέκτασις καὶ ὡς συνέφερε καὶ στὴ Βρετανία καὶ τὴν Ἑλλάδα νὰ ἐναντιωθοῦν στὴν καθόδου τῆς Βουλγαρίας στὸ Αἰγαῖο. Οἱ ὅροι τῆς Συνθήκης τοῦ Ἁγίου Στεφάνου δημιούργησαν προϋποθέσεις γιὰ νὰ συμ ἐρσιθῆ τὶς φιλελληνικὲς ἀπόψεις καὶ ἡ πολιτικὴ μερίδα ποὺ ἦταν ἀντίθετη πρὸς τὶς ἐλληνικὲς διεκδικήσεις. Τὸ δυστύχημα ἦταν ὡς σ' αὐτὴ τὴν πρόσκαιρη καὶ σύντομη στροφή τῆς ἀγγλικῆς διπλωματίας ὑπὲρ τῶν ἐλληνικῶν ἀπόψεων δὲν ὑπῆρχε ἡ καθαρότητα τοῦ αἰσθήματος, ποὺ θὰ ὀδηγοῦσε σὲ λύσεις ἐνδοικῆς γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Πολλοὶ ἐβλέπαν τὴ λύσις τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, κατὰ τρόπο ποὺ νὰ εὐνοῖ τὰ ἐλληνικά δίκαια, ὅχι σὰν τελικὴ ἐκφραση, ἀλλὰ σὰν ἓνα ὄπλο γιὰ νὰ δώσουν τὸ ἀποφασιστικὸ χτύπημα στὴ Ρωσία. Καὶ ἦταν διατεθειμένοι νὰ ἀλλάξουν τὸν τόνο τῶν διαθέσεών τους, μόλις ἡ Τουρκία ἔδειχνε σημάδι ἀναρρώσεως, ὅπως καὶ ἔγινε ὕστερα ἀπὸ τὶς πρώτες ἀντιδράσεις, καὶ τὴ δραστηριοποίηση Ἑλλάδος καὶ Μ. Βρετανίας νὰ πείσουν καὶ ἄλλες Μ. Δυνάμεις (Γαλλία, Αὐστροουγγαρία, Ἰταλία) γιὰ τὴ δημιουργία ἀντιρωσικοῦ μετώπου.

Ἡ πολιτικὴ τοῦ Salisbury, ποὺ ἐκφράστηκε μὲ τὶς θέσεις του πρὶν ἀπὸ τὴν ὑπουργοποίησή του, καὶ οἱ ἐνέργειές του, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνάληψη τῆς εὐθύνῃς τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, δὲν ἔδωσαν λύσις στὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα σύμφωνα μὲ τὶς ἐλληνικὲς ἐπιθυμίες καὶ τὴν ἀτμόσφαιρα ποὺ εἶχε δημιουργηθῆ στὴ Μ. Βρετανία. Ὁδήγησαν ὡς σὲ ἀποφάσεις ποὺ ὑποβοηθοῦσαν τὰ ἐλληνικά δίκαια ἀπὸ ἄλλη πλευρὰ καὶ ἀπέβλεπαν στὸν

περιορισμό της εδαφικής επεκτάσεως της Βουλγαρίας, που δημιούργησε ή Συνθήκη του 'Αγίου Στεφάνου, στην προσπάθεια συνδιαλλαγής με την Τουρκία και τόν τεματισμό των επαναστατικών κινήματων με αντάλλαγμα εδαφικές παραχωρήσεις στη Θεσσαλία και Ήπειρο. Όλα αυτά εξιστορούνται στο δέκατο κεφάλαιο που τιτλοφορείται «Πρός μία αγγλο-έλληνο-τουρκική συνεννόηση» (σ. 207-225). Ίδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει εδώ για την επιστολή του Salisbury που στάλθηκε στον Βρετανό Έπιτετραμένο στην Αθήνα Wyndham με άφορητη την άπάντησή του νέου τούρκου πρωθυπουργού Sadyk Pasha στις βρετανικές προτάσεις, οι οποίες δεν απέκλειαν παραχωρήσεις στην Ελλάδα. Η επιστολή αυτή, αποτελεί ένα κείμενο με ειδικό βάρος για το μέλλον του Έλληνισμού: «Τό όλο θέμα, έγραφε ο Salisbury, είναι από τα πιο στενόχωρα για μās. Είναι τρομερά δύσκολο να τάχουμε καλά με τόν ιδιοκτήτη και τόν κληρονόμο του ταυτόχρονα. Χρειαζόμαστε τη βοήθεια και τών δύο για να αναχαιτίσουμε τούς Σλάβους... Είναι άπαραίτητο για τούς σκοπούς μας, ή παρακμή της Τουρκίας και ή ανάπτυξη της Ελλάδος να βαδίσουν με τό ίδιο βήμα. Η Τουρκία δεν πρέπει να σκοτωθή, ενόσω δείχνει κάποια σημάδια πραγματικής ζωής, και ή Ελλάδα πρέπει να είναι ευχαριστημένη να περιμένη... Οί ελληνικές φιλοδοξίες δεν πρέπει να αναχαιτισθούν, αλλά ούτε είναι όρθη ή άμεση ίκανοποίησή τους... Έχοντας (οί Έλληνες) στομάχια που ζητούν περισσότερη ουσιαστική τροφή, μπορούν να τραφούν επιδέξια με τά όνειρά τους. Αυτό είναι για τό καλό τους...».

Άν και τό θέμα αντικρίζεται στην επιστολή αυτή βασικά από τη σκοπιά του βρετανικού συμφέροντος, κανείς δεν μπορεί να παραγνωρίσει τόν ρεαλισμό του συντάκτη, που βλέπει με καθαρότητα στο μέλλον και μπορεί να πη κανείς πώς προφητεύει.

Στό ένδέκατο, τέλος, κεφάλαιο που αναφέρεται στο «Συνέδριο του Βερολίνου» (σ. 226-255), εκτός από τά γενικότερα και ειδικότερα προβλήματα που εξετάζονται, δίδεται άγνωστο άρχειακό ύλικό και για τήν ελληνική παρουσία στο Συνέδριο και τόν τρόπο προβολής τών διεκδικήσεων. Πρό παντός όμως τό ύλικό αυτό είναι πολύ άποκαλυπτικό για τή μετέπειτα άγγλική πολιτική και σχετίζεται μ' ένα θέμα που δημιουργήθηκε μèn τότε, αλλά οί επιπτώσεις από τήν επίλυσή του εξακολουθούν να άπασχολούν τήν Ελλάδα και σήμερα. Πρόκειται για τήν εκχώρηση της Κύπρου από τήν Τουρκία στην Άγγλία. Πολ-λοι Έλληνες πίστευαν πώς ή εκχώρηση αυτή θά ήταν τό πρώτο βήμα για τήν ένωση του νησιού με τήν Ελλάδα, όπως έγινε με τά Έπτάνησα. Δέν δικαιώθηκαν βέβαια αυτοί, αλλά οί άπαισιόδοξοι...

Η μελέτη του κ. Κωφού ολοκληρώνεται με τά «Συμπεράσματα» στα όποια καταλήγει, που συνοψίζουν τις έκτεθεισες άπόψεις του και άξιολογούν τις νέες πηγές και τό άρχειακό ύλικό, που τό προσκόμισε ή έρευνα στα ίστορικά άρχεία της Ελλάδος, Άγγλίας, Γαλλίας, Αυστρίας και Γιουγκοσλαβίας. Τό ύλικό αυτό σχετίζεται με τήν ανατολική κρίση του 1875-1878 και τις επιπτώσεις της στη διαμόρφωση του χάρτη τών Βαλκανίων, ιδιαίτερα δε στη μοίρα της Ελλάδος, όπως αυτή προκαθορίστηκε κυρίως από τις προθέσεις τών Μ. Δυνάμεων, αλλά και τις δικές της δυνατότητες και διπλωματικές της ίκανότητες. Παρατίθεται τέλος πλούσια βιβλιογραφία και εύρετήριο όνομάτων.

Οί άρετές της έργασίας του κ. Κωφού έχουν επισημανθή ήδη κατά τήν περιληπτική έκθεση του περιεχομένου τών κεφαλαίων που τή συγκροτούν και τήν κριτική τών συμπεσμάτων και άξιολογήσεων στις όποιες προβαίνει, καθώς και του τρόπου με τόν όποίο χρησιμοποιοεί τό πλούσιο άρχειακό ύλικό με εξασφάλιση.

Θά ύπογραμμίσουμε άκόμη μία φορά, κλείνοντας τήν παρουσίαση αυτή, τή χρησιμότητα που έχουν οί έξονυχιστικές μελέτες μικρών, αλλά κρίσιμων περιόδων, της νεοελληνικής ίστορίας για μιá σωστή άποτίμηση τών ίστορικών εξελίξεων. Πολλές φορές τά κρίσιμα γεγονότα, εξεταζόμενα σε γενικές γραμμές, δέν δείχνουν τό πραγματικό τους πρόσωπο. Χρειάζεται άνίχνευση σε βάθος, άνάλυση του περιεχομένου τους για να άποκαλυφθή ό

πυρήνας τῆς ἀλήθειας πού ὑπάρχει σ' αὐτά καί νά γίνη ἔτσι δυνατή ἡ ἀντικειμενική σύνθεση. Καί πρέπει νά σημειωθῆ πὼς ὁ κ. Κωφός κατόρθωσε νά ἀποδευθεθῆ ἀπὸ τίς συναισθηματικὲς διαταραχὲς πού εἶναι φυσικὸ νά δημιουργοῦνται σ' ἕναν "Ἕλληνα μελετητή, δταν στὴν ἔρευνά του διαπιστῶνῃ πὼς τῆ μοίρα τῆς πατρίδας του τῆ διαμορφῶνουν ὄχι τὰ δίκαιά της καί ὁ ρόλος πού διαδραμάτισε στὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ, ἀλλὰ τὰ συγγὰ συμφέροντα τῶν Μεγάλων. Ἔτσι κατὰφερε νά ἐπιτύχῃ μιά νηφάλια καί ἀντικειμενική ἀξιολόγησι τῶν γεγονότων, προσόντα πού πρέπει νά χαρακτηρίζουν ἕνα καλὸ ἱστορικὸ μελετητή.

Θὰ προσθέσουμε, τέλος, πὼς καί γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Μακεδονικοῦ χώρου, πολλὰ νέα στοιχεῖα προσφέρει ἡ μελέτῃ τοῦ κ. Κωφοῦ. Εἶναι τὰ στοιχεῖα πού σχετίζονται μὲ τὴν προετοιμασία καί τὴν ἐκρηξῆ ἐπαναστατικῶν κινήματων στὴ Μακεδονία, τὴν ἐθνολογικὴ σύνθεση, τίς ἑλληνοβουλγαρικὲς διαφορὲς στὸ ἐκκλησιαστικὸ θέμα, πίσω ἀπὸ τὸ ὅποιο ὑπῆρχε τὸ θέμα τοῦ μέλλοντος τῆς Μακεδονίας, τίς προθέσεις τῶν Μ. Δυνάμεων κτλ., Εἶναι, πραγματικά, ἀξιοσημείωτο τὸ ὅτι σ' ἕνα βιβλίον πού ἀναφέρεται βασικά στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν Ἀνατολικὴ Κρίσι τοῦ 1875-1878 γίνεται τόσο εὐρὺς λόγος γιὰ τὴ Μακεδονία.

ΣΤΕΦΑΝΟΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

Νίκου Νικονάνου. Οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι τῆς Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη 1972. Σελ. 69. Εἰκόνες κατόψεων ἐκτὸς κειμένου 2. Πίνακες ἀσπρόμαυροι 32, ἐγχρωμοὶ VIII. Ὁδηγοὶ Μνημείων Μακεδονίας, ἀριθ. 4. Ἐπόπτης ἐκδόσεως Στ. Πελεκανίδης (Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἴδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ἀριθμὸς ἐκδόσεως 133).

Ὁ ὄρατος αὐτὸς καί, ἐν ὄψει τοῦ ἀφθόνου ὕλικου του, σύντομος μικρὸς Ὁδηγὸς βοηθεῖ νά χαρῆ κανεὶς τὸ ὄραϊότερον κομφοτέχνημα ναοῦ τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων εἰς τὴν Θεσσαλονικίην, τὸν σταυροειδῆ πεντάτρουλλον ναόν, τὸν ἀνεξηγήτως ὀνομαζόμενον τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, ἀποτελοῦντα ὁμῶς πράγματι τὸ εἰς τὴν Θεοτόκον ἀφιερωμένον Καθολικὸν μονῆς, ἰδρυθείσης μεταξὺ 1312-1315 ὑπὸ τοῦ ἐκ Βεροῖας καταγομένου πατριάρχου Νίφωνος Α', τοῦ πατριαρχεύσαντος μεταξὺ 1312-1315 καί ὑπὸ κατηγορίαν ἐκθρονισθέντος καὶ ἀποσυρθέντος εἰς τὴν Μονὴν τῆς Περιβλέπτου Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου καὶ ἀπέθανεν.

Μετὰ τὰ Εἰσαγωγικά (σ. 11-15), ὅπου δι' ὀλίγων φωτίζεται φευγαλέως ἡ πνευματικὴ καί καλλιτεχνικὴ ἀνθισις τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων καί μεταδίδονται εἰς τὸν ἀναγνώστην ὅσα εἶναι σήμερον γνωστά ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τοῦ μνημείου, ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τῆς Μονῆς μέχρι τῆς μετατροπῆς τοῦ Ναοῦ εἰς Τζαμί ὑπὸ τῶν κατακτητῶν τῆς πόλεως Τούρκων τὸ 1430, ἀκολουθεῖ ἡ περιγραφὴ τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ναοῦ (τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου του σ. 16-19, τοῦ ἐσωτερικοῦ του σ. 19-24, καί τοῦ ἐξωτερικοῦ του σ. 24-30), τῶν Ψηφιδωτῶν του (σ. 31-50) καί τῶν Τοιχογραφιῶν του (σ. 51-62). Ἐπονται Σχέδιον κατόψεως καί Σχέδιον καθέτου τομῆς τοῦ ναοῦ, σχέδια νεώτερα καί ἀπληλαγμένα παλαιῶν λαθῶν, Πίνακες ἀσπρόμαυροι καί Πίνακες ἐγχρωμοί.

Μὲ τὴν βοήθειαν τῶν Σχεδίων κατόψεως καί τομῆς καί τῶν Πινάκων 1-7, τῶν ἀπεικονιζόντων τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ ναοῦ, ὁ ἀναγνώστης ἠμπορεῖ νά παρακολουθήσῃ τὰς παραστατικὰς περιγραφὰς τοῦ συγγραφέως καί νά ἀποκτήσῃ καθαρὰν εἰκόνα τοῦ ναοῦ ἐσωτερικῶς καί ἐξωτερικῶς. Ἐκεῖνον, τὸ ὅποῖον δὲν ἠμπορεῖ ἀνετῶς νά πράξῃ, εἶναι τὸ νά ἀνεύρῃ εὐκόλως τὴν ἀκριβῆ θέσιν τῶν ψηφιδωτῶν καί τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ εἰς τὰς διασταυρωμένας καμάρας, στηριζόμενος μόνον εἰς τὴν ὑπόδειξιν τῆς θέσεως τῶν ὑπὸ τοῦ συγγραφέως.